

**ΘΕΣΜΙΚΑ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ
ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ**

Ανάργυρος Δημητριάδης
Φιλολόγος, Διευθυντής ΙΓΕΛ ΑΞΙΟΝ Ξάνθης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το 1819, στο δοκίμιο του Benjamin Constant «Η Ελευθερία των Αρχαίων σε σύγκριση με εκείνη των Μοντέρνων», υποστηρίχτηκε ότι, σύμφωνα με την αρχαιοελληνική αντίληψη περί ελευθερίας, οι πολίτες συμμετέχουν ελεύθερα στις συλλογικές αποφάσεις της Πολιτείας και ο πολίτης δεν ζει τη δική του ζωή χωρίς πολιτειακή μέριμνα. Παρόλο που εμείς σήμερα αποκαλούμε «δημοκρατία» τόσο το πολιτειακό σύστημα της αρχαίας Αθήνας όσο και το δικό μας, είναι γνωστό πως το πρώτο διαφέρει από αυτό των σημερινών δημοκρατιών σε μια σειρά από τρόπους. Αυτοί οι τρόποι-διαφορές παρουσιάζονται σε αυτήν την εργασία, που προσεγγίζει τα βασικά θεσμικά πολιτειακά στοιχεία της αρχαίας Αθήνας, ώστε να γίνει αντιληπτή η τεράστια διαφορά ανάμεσα στους τότε αμεσοδημοκρατικούς θεσμούς και τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς του σήμερα.

ΛΕΞΕΙΣ – ΚΛΕΙΔΙΑ

Αθηναίων Πολιτεία, δημοκρατία, άμεση δημοκρατία, Εκκλησία του Δήμου

1. Διάκριση των Λειτουργιών

1.1 Η Εκκλησία του Δήμου

Ο Αριστοτέλης διακρίνει σε δύο είδη συνελεύσεων¹: α) στην «κυρία εκκλησία» ανά «πρυτανεία», που λάμβανε χώρα δέκα φορές το χρόνο και β) στη «βασική εκκλησία» που συγκαλούνταν τρεις φορές ανά «πρυτανεία»², επομένως τριάντα φορές το χρόνο. Υπάρχει και η εκκλησία ως σύγκλητος, που στόχευε να συζητηθούν θέματα κυρίως ρουτίνας, αλλά χωρίς να αποκλείει και κάποιο αρκετά σημαντικό ζήτημα. Όσον αφορά στη διαδικασία, αρχικά συζητούσαν τα θέματα ρουτίνας και στο τέλος το σημαντικό θέμα, όπως και στην εποχή που οι Αθηναίοι συζητήσαν το ζήτημα της ειρήνης με τον Φίλιππο.

1.2 Η Αντιπαράθεση

Στην Εκκλησία του Δήμου καθώς συζητιούνταν πολιτικής σημασίας θέματα, επιτρεπόταν ο αντίλογος, καθώς έτσι οι Αθηναίοι είχαν την πεποίθηση ότι μπορούσαν να φωτιστούν πλευρές της υπόθεσης που δεν είχαν υποέσει στην αντίληψή τους. Κατά συνέπεια, οι λόγοι στην Εκκλησία ήταν σύντομης διάρκειας και περισσότερο προφορικού χαρακτήρα σε σύγκριση με ένα δικανικό λόγο. Το περιεχόμενό τους αφορούσε στο μέλλον, με σκοπό την πειθώ και την στήριξη τους με όσο το δυνατό περισσότερες ψήφους.

1.3 Οι προτείνοντες

Γεγονός, πάντως, είναι πως πολλοί «ανώνυμοι», «κανονικοί» πολίτες προέβαιναν σε προτάσεις. Ο λόγος που σήμερα βρίσκονται σπάνια καταγεγραμμένα γνωστά ονόματα πολιτών που πρότειναν ψηφίσματα πιθανολογείται στον προβουλευτικό χαρακτήρα των ψηφισμάτων. Έτσι, ένα μέλος του συμβουλίου έπρεπε να υποβάλει την πρόταση και ένας πολιτικός ηγέτης, στρατηγός ή ναύαρχος, μπορούσε να καταστεί σύμβουλος μόνο δύο φορές στη ζωή του και μετά την ηλικία των τριάντα ετών. Επομένως, ήταν υποχρεωμένος να αναζητήσει και να βρει ένα σύμβουλο που θα πρότεινε το ψήφισμά του. Επίσης, αν για την πρόταση καταδικαζόταν για αντικανονικότητα επί της διαδικασίας εκλογής του, ακολουθούσε πρόστιμο και ατιμία. Έτσι, εάν ο όποιος αναλάμβανε το ψήφισμα στο όνομα του πολιτικού ηγέτη δικαζόταν, πιθανότατα θα τον υπερασπιζόταν ο πολιτικός ηγέτης³.

¹ Βλ. Αριστ., *Αθην. Πολ.* 434-435, όπου η λέξη «ἐκκλησία» σημαίνει τη συνέλευση του αθηναϊκού λαού, δηλαδή των ενήλικων ανδρών ως πολιτών με το δικαίωμα λόγου και ψήφου.

² Βλ. ό.π., όπου «πρυτανεία» σημαίνει την για το 1/10 του έτους εκτελεστική επιτροπή της Βουλής των Πεντακοσίων, συναποτελούμενη από τους «πρυτάνεις», δηλαδή τους 50 εκείνους συμβούλους που προέρχονταν από την ίδια «φυλή», τη βασική υποδιαίρεση της Αττικής και του αθηναϊκού σώματος των πολιτών.

³ Βλ. *Αισχ.* 3.242-3.

1.4 Το κοινό

Παρόλο που ο νόμος όριζε ο λόγος του ομιλητή να απευθύνεται στο ακροατήριο, αυτή η μονόπλευρη αποκλειστικότητα δεν ίσχυε σχεδόν ποτέ. Το κοινό παρενέβαινε με χειροκροτήματα, διαμαρτυρίες ή γέλιο. Υπήρχαν ερωτήσεις ή και αντιδράσεις από έναν πολίτη ή μια ομάδα πολιτών. Αυτοί μπορούσαν να ξεκινήσουν ένα διάλογο, με σκοπό να λάβουν διευκρινήσεις ή να φέρουν σε αμηχανία τον ομιλητή, ώστε να κερδίσει το κοινό αυτός που προέβαινε στην παρέμβαση. Η παρέμβαση είχε σοβαρή πιθανότητα να είναι στρατευμένη, εξυπηρετώντας ατομικά ή ομαδικά πολιτικά συμφέροντα.

2. Αρμοδιότητες της Εκκλησίας του Δήμου

2.1 Δικαστικές αποφάσεις

Τον 5ο και 4ο αιώνα η Εκκλησία του Δήμου είχε εξουσία δικαστική ως νομικό δικαστήριο και οι εν λόγω αποφάσεις της νοούνταν ως «κρίσεις», όχι ως «ψηφίσματα», ειδικότερα δε ως δικαστικές αποφάσεις για πολιτικές πράξεις. Αυτού του είδους οι εξουσίες υπήρχαν αποκλειστικά σε σχέση με τις «εισαγγελίες», οι οποίες ήταν πολύ σημαντικές, επειδή αφορούσαν στις δίκες των στρατηγών και των πολιτικών ηγετών. Μετά όμως το 362, όλες οι παρόμοιες υποθέσεις παραπέμπονταν στην Ηλιαία με μεταρρύθμιση που έγινε μεταξύ 362 και 355⁴. Αυτό μάλλον συνέβη για πρακτικούς λόγους, αφού η εκδίκαση της «εισαγγελίας» διαρκούσε μία μέρα και είχε κάποιο κόστος. Κατά συνέπεια, μετά και τη χρεωκοπία του 355, το μέτρο αυτό κατέληξε να είναι δυσεφάρμοστο.

2.2 Οικονομία

Σε γενικές γραμμές η Εκκλησία δεν όφειλε να ασχολείται πολύ λεπτομερειακά με τα οικονομικά. Αυτό όμως δε σήμαινε ότι οι πολιτικοί ηγέτες αγνοούσαν παντελώς τα έσοδα και τις δαπάνες των Αθηνών.

2.3 Δημόσιοι λειτουργοί

Στην Εκκλησία λάμβανε χώρα η δια κλήρου επιλογή των αξιωματούχων της πόλεως από το βαθμό των αρχόντων και κάτω, με θητεία ενός χρόνου και σε ομάδες των δέκα και με ειδικά καθήκοντα.

⁴ Η Ηλιαία ήταν το κυριότερο δικαστήριο του αρχαίου αθηναϊκού κράτους. Επρόκειτο για δικαστήριο ενόρκων, μέλη του οποίου μπορούσαν να γίνουν όλοι οι γνήσιοι Αθηναίοι πολίτες άνω των 30 ετών, έπειτα από κλήρωση. Η Ηλιαία αποτελούνταν από 6.000 τακτικούς δικαστές («Ηλιασταί»), οι οποίοι προέρχονταν από τις 10 Φυλές της Αθήνας (κάθε Φυλή συμμετείχε με 600 μέλη), και 1000 αναπληρωματικούς. Το δικαστήριο δίκασε σε τμήματα των 201, 301 κλπ. δικαστών. Η Ηλιαία συνεδρίαζε όλες τις εργάσιμες ημέρες, εκτός των τριών τελευταίων ημερών κάθε μήνα και των ημερών λειτουργίας της Εκκλησίας του Δήμου.

2.4 Εξωτερική πολιτική

Η Εκκλησία είχε την αποκλειστική αρμοδιότητα για την κήρυξη πολέμου και ειρήνης⁵, όπως και αυτή που αποκλειστικά θα αποφάσιζε για τις θαλάσσιες ή χερσαίες εκστρατείες των Αθηνών. Για τις αποφάσεις αυτές, απαιτούνταν συχνά και δεύτερη συνέλευση λόγω διχογνωμίας των ψηφοφόρων.

2.5 Δικαιοσύνη

Η Εκκλησία είχε το νόμιμο δικαίωμα να προσφεύγει στα δικαστήρια. Στην έκτη «πρυτανεία» μπορούσε να εξετάσει τρεις κατηγορίες για συκοφαντία, ενώ με ψηφοφορία αποφάσιζε για την παραπομπή της υπόθεσης στους δικαστές.

3. Δικαστική Λειτουργία

3.1 Βουλή των Πεντακοσίων και συμμετοχή των πολιτών σε αυτήν

Ο Αισχίνης χαρακτηρίζει τη Βουλή ως «μικρογραφία της πόλεως», καθώς τα 500 μέλη της εκλέγονταν κάθε χρόνο με κλήρο από τους δήμους της Αττικής⁶. Επιπλέον, καταδεικνύεται πως οι πλούσιοι εκπροσωπούσαν περισσότερο στη Βουλή, καθώς οι πόροι τους διευκόλυναν την εύρεση μέτρου, προκειμένου να καλυφθεί η όποια απόσταση, αλλά και επειδή είχαν περισσότερο ελεύθερο χρόνο. Όσοι πλούσιοι για κάποιο λόγο έπρεπε να παρευρίσκονται στην Αθήνα ή στον Πειραιά διέθεταν εκεί επιπλέον κατοικία για τη διαμονή τους. Αυτό διευκόλυνε τη θητεία τους στην περίπτωση που θα αποκτούσαν βουλευτικό αξίωμα.

Οι πολίτες των αγροτικών δήμων δυσκολεύονταν για μία πιθανή βουλευτική θητεία, πόσω μάλλον που και οι άνθρωποι της τότε μεσαίας οικονομικής τάξης μπορούσαν να αφήσουν για λίγο τις δουλειές τους. Οι υπόλοιποι χρειάζονταν μισθωτή βοήθεια ή τη βοήθεια συγγενών ή γειτόνων, στην περίπτωση που άφηναν την καθημερινότητά τους για τις συνελεύσεις στη Βουλή. Η φιλοξενία σε αθηναϊκό σπίτι περιόριζε το πρόβλημα. Γενικά, στην περίπτωση των απομακρυσμένων δήμων θα έπρεπε οι βουλευτές να μένουν στην Αθήνα στη διάρκεια της πρυτανείας της φυλής τους, ενώ από εκεί και πέρα συμμετείχαν σπάνια.

Από την άλλη, η οικονομική ευχέρεια δεν ήταν ο μοναδικός παράγοντας για την παρουσία στη Βουλή. Δύσκολα ένας πολίτης, χωρίς πείρα ή ρητορική εκπαίδευση, θα επεδίωκε τη συμμετοχή του στη Βουλή, στις δραστηριότητες των πρυτάνεων, ή ως προεδρεύων άρχοντας σε συνεδριάσεις. Οι προεδρεύοντες βουλευτές ήταν διαρκώς εκτεθειμένοι σε χλευασμούς και πίεση, ενώ αντιμετώπιζαν και τον κίνδυνο επιβολής προστίμου, αν καταδικάζονταν για παραπτώματα που αφορούσαν στις προεδρικές τους λειτουργίες.

⁵ Βλ. Ψήφισμα του 403.

⁶ Βλ. Μ. Η. Hansen., *The Athenian Democracy in the age of Demosthenes*, University of Oklahoma Press, Norman 1999, 121.

3.2 Νόμοι και Ψηφίσματα

Ο Δικαστής έπρεπε να αποφασίζει πάντα βάσει συγκεκριμένου νόμου ή ψηφίσματος. Ειδάλλως, αν δεν υπήρχε κάποιος νόμος, ορκιζόταν να κρίνει σύμφωνα με τη δικαιοτέρα κρίση⁷. Ο νόμος για τους αρχαίους γενικότερα είχε τη σημασία του εθίμου, του τρόπου ζωής. Αντιμετωπιζόταν ως ένα γενικά αποδεκτό πρότυπο ορθής συμπεριφοράς⁸.

Κατά τον 4ο αιώνα ο νόμος λαμβάνει τη σημασία του θεσπίσματος, ενός δημοσιευμένου γραπτού νομοθετήματος επικυρωμένου μέσα από μία πολιτική διαδικασία. Αυτή η αλλαγή σηματοδοτεί τον επιπλέον εκδημοκρατισμό της Αθηναϊκής Πολιτείας, καθώς η βάση για αποδοχή του νόμου είναι όχι τόσο η απόφαση ενός κυβερνήτη όσο η αποδοχή του από μια κοινότητα⁹.

Στη δημοκρατία, οι νέοι νόμοι τίθενται με την ψήφο της Εκκλησίας, με προκαταβολική συζήτηση στη Βουλή. Κάθε πολίτης μπορούσε να καταθέσει πρόταση στη Βουλή. Η διαφορά ανάμεσα στο νόμο και στο ψήφισμα άρχισε να ισχύει από τον 4ο αιώνα, όπου ο νόμος έθετε ένα γενικό κανόνα ως προς κάποια δραστηριότητα, ενώ το ψήφισμα εξειδίκευε την ενέργεια που θα έπρεπε να αναληφθεί σε κάποια συγκεκριμένη περίπτωση¹⁰. Πρέπει να επισημανθεί και η αναφορά από ομιλητές στον άγραφο νόμο, μια αρχή δηλ. που ήταν αποδεκτή από την κοινότητα.

Το 403, μετά την περίοδο ενός εμφυλίου η επιθυμία για μια νέα αρχή έκρινε την αναγκαιότητα αναθεώρησης των νόμων. Βουλή και νομοθέτες ανέλαβαν την αναθεώρηση, για να κρίνουν ποιοι νόμοι έπρεπε να συμπληρωθούν. Κανείς νόμος πριν από το 403/2 δεν ίσχυε, εκτός αν συμπεριλαμβανόταν στη νέα καταγραφή μεταξύ των χρόνων 410-403. Επίσης, κανένα ψήφισμα δεν μπορούσε να υπερισχύσει κάποιου νόμου. Η απαίτηση για προσεκτικότερο έλεγχο των νομοθετικών μεταβολών οδήγησε στη συνέλευση των νομοθετών, οι οποίοι ήταν ισότιμοι με ολόκληρο τον αθηναϊκό λαό. Αυτοί αποφαινόταν υπέρ ή κατά των προτάσεων που είχαν τεθεί στην κρίση τους από την Εκκλησία, όπου στην Εκκλησία ο βουλούμενος έκανε πρόταση. Αυτό το νομοθετικό σύστημα προοριζόταν αποκλειστικά για μόνιμους νόμους κι όχι για ψηφίσματα.

3.3 Δικαστήρια

Πολλές ιδιωτικές υποθέσεις ρυθμιζόνταν με διαιτησία και, μόνο αν μια πλευρά έκανε έφεση για την κρίση του διαιτητή, τότε πήγαινε στο δικαστήριο. Πολλές υποθέσεις φόνου δεν έφταναν στα δικαστήρια, διότι τις αναλάμβαναν ο Άρειος

⁷ Δημ. 20.118,23.96,39.40,57.63.

⁸ M. Ostwald, *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy*, Oxford University Press, Oxford 1969, 137.

⁹ D. MacDowell, *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων* (μτφρ. Γιώργος Μαθιουδάκης), Παπαδήμας, Αθήνα 2009, σ. 71.

¹⁰ Βλ. M. H. Hansen, *The Athenian Democracy in the age of Demosthenes*, 162.

Πάγος και οι Εφέτες¹¹. Για υποθέσεις περιουσίας αναλάμβαναν οι άρχοντες, οι οποίοι μπορούσαν να αποφασίζουν την εκτέλεση κάποιου χωρίς δίκη, ενώ τα δικαστήρια εμπλέκονταν στην πιθανότητα έφεσης.

Τα δικαστήρια είχαν την εξουσία να ελέγχουν Εκκλησία, Βουλή, Άρχοντες και Πολιτικούς Αρχηγούς. Οι πολιτικές δίκες ήταν υπόθεση των δικαστηρίων. Επίσης, οι πολιτικές εξουσίες των δικαστηρίων τα ενέπλεκαν σε διοικητικές ευθύνες, όπως π.χ. σε δημοπρασίες δημοσίων έργων, πραγματοποιούμενες ενώπιον δικαστών οι οποίοι γίνονταν μάρτυρες και επιβεβαίωναν το συμβόλαιο.

Άλλο σημαντικό γνώρισμα ήταν η απουσία ειδικών/επαγγελματιών Δικαστών, προκειμένου να αντιμετωπισθεί ο φόβος μήπως αυτοί θα συνιστούσαν μια ολιγομελή αργηγεσία κι έτσι βρίσκονταν σε κίνδυνο οι βασικές αρχές της δημοκρατίας. Συνεπώς, για αυτό το λόγο η κρίση δε γινόταν από επαγγελματία δικαστή, αλλά από εκατό άτομα. Η διοίκηση των δικαστηρίων αφορούσε τους άρχοντες που ορίζονταν με κλήρο. Δεν υπήρχε κρατικός κατηγορός και η όποια κατηγορία εκκινούσε από πολίτη λόγω προσωπικής επιτήρησης ή εξαιτίας δημοσίου συμφέροντος. Τα συμφέροντα των ομάδων εκπροσωπούνταν από ένα άτομο, ενώ υπήρχε τιμωρία για κάποιον που πλήρωνε κάποιον συνήγορο. Τρεις ανθρωπίνου χαρακτήρες της Αθηναϊκής πόλης κινούσαν τη διαδικασία δικαστικών υποθέσεων, άπαντες φέροντας μη επαγγελματική γι' αυτό ιδιότητα: α) ο πολίτης που έφερνε την κατηγορία, β) ο «άρχων» που ετοίμαζε την υπόθεση και προέδρευε και γ) το ακροατήριο που άκουγε και αποφάσιζε¹².

3.4 Ο Άρειος Πάγος

Τα μέλη του Αρείου Πάγου ήταν πρώην «άρχοντες»¹³. Υφίσταντο τη διαδικασία των ευθυνών ενώπιον του δικαστηρίου¹⁴, τους έλεγε δηλαδή ο ίδιος ο Άρειος

¹¹ Οι Εφέτες ήταν 51 άνδρες που εκλέγονταν με κλήρο από τον Άρειο Πάγο ή τους 6000 «ενόρκους». Ήταν το σώμα ενόρκων για υποθέσεις ανθρωποκτονίας με ή χωρίς πρόθεση καθώς και της προσχεδιασμένης ανθρωποκτονίας ξένων ή σκλάβων.

¹² Βλ. Μ. Η. Hansen., *The Athenian Democracy in the age of Demosthenes*, 180.

¹³ Ο Άρειος Πάγος έλαβε ιστορική σημασία ως έδρα δικαστική και πολιτική στη ζωή των αρχαίων Αθηναίων. Ο τόπος που συνεδρίαζε εθεωρείτο ιερός και απαραβίαστος. Σε αυτόν κατά τους αρχαιότερους χρόνους συγκαλούνταν το ανώτατο συμβούλιο της Πόλεως, η «ἐξ Ἀρείου Πάγου βουλή», η οποία συνεστήθη αμέσως μετά την κατάλυση της «ηρωικής βασιλείας», αντιπροσωπεύοντας την παλαιά ολιγαρχία που είχε στα χέρια της ολόκληρη τη διοίκηση της πόλης, αφού την αποτελούσαν οι πιο ευγενείς και πλούσιοι πολίτες. Οι άρχοντες της πόλης μετά το πέρας της θητείας των εισέρχονταν ως ισόβια μέλη στη Βουλή του Αρείου Πάγου, η οποία ήταν παντοδύναμη, γιατί από αυτή απέρρεαν όλες οι εξουσίες και επιβάλλονταν όλες οι ποινές, σωματικές και χρηματικές.

Γι αυτό το λόγο ο Δράκων κατέρριψε την παντοδυναμία αυτού του ολιγαρχικού σώματος και αφαίρεσε ολόκληρη τη διοικητική και μέρος της δικαστικής της εξουσίας, συγκροτώντας τους «Εφέτες» και την δια κλήρου εκλεγόμενη Βουλή των Τετρακοσίων. Έκτοτε ο Άρειος Πάγος έγινε μόνο ο φύλακας και υπερασπιστής των νόμων, διατηρώντας μόνο τον έλεγχο επί των διαφόρων αρχών, για να διοικούν και ενεργούν κατά τους ισχύοντες νόμους. Σε αυτόν γίνονταν οι εφέσεις των αδικημένων πολιτών. Οι «Αρεοπαγίτες» πλέον εκλέγονταν από τους πολίτες, οπότε η δια της

Πάγος και ύστερα ορίζονταν Αρεοπαγίτες. Η θητεία τους ήταν ισόβια. Το να κατέχει κανείς τη θέση του Αρεοπαγίτη δεν αποτελούσε εμπόδιο για κατοχή και άλλης θέσης, όπως π.χ. να είναι κανείς και «θεσμοθέτης»¹⁵. Αυτό συνέβαινε, προκειμένου να μην θεωρείται η θέση του Αρεοπαγίτη θέση συνταξιοδότησης και να επιλέγονται οι ικανοί σε ηλικία αιχμής, μετά τα τριάντα, κοντά σε Αρεοπαγίτες της ηλικίας των εξήντα, που αποτελούσαν και τα 2/3 της Βουλής του Αρείου Πάγου. Οι άρχοντες του Αρείου Πάγου έχαιραν πλήρους σεβασμού από τους υπόλοιπους πολίτες, συνεπεία του γεγονότος ότι ο Άρειος Πάγος δεν εκφυλιζόταν σε ένα σώμα μιας ολιγομελούς αρχηγείας.

Ύστερα από την εμπειρία του Πελοποννησιακού πολέμου, την ήττα των Αθηνών και την αποκατάσταση της δημοκρατίας μετά το καθεστώς των τριάκοντα, οι Αθηναίοι έκριναν ορθό να δοθούν στον Άρειο Πάγο αρμοδιότητες στην επίβλεψη των νόμων, των αρχών και των σχέσεων των πολιτών στο σύνολό τους. Γι' αυτό και μετά το 403 οι εξουσίες του όλο και αυξάνονταν.

4. Αντιπροσώπηση;

Στους Αθηναίους δεν επικράτησε η αντιπροσώπηση αλλά η εκ περιτροπής συμμετοχή. Δεν υπήρχε θεσμική περίπτωση να εκλεγόταν μια ομάδα, κάτι σαν κόμμα με τη σημερινή έννοια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, που για συγκεκριμένη χρονική περίοδο θα αναλάμβανε το καθήκον να καταθέτει προτάσεις. Καθώς η Εκκλησία ήταν που αναλάμβανε αποφάσεις και τα προσχέδια πραγματοποιούνταν από τη Βουλή, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι δεν υπήρχε κυβέρνηση με τη σημερινή έννοια, αλλά ούτε και επίσημη αντιπολίτευση. Μία πρόταση μπορεί να γινόταν από μία ολιγομελή πολιτική τάξη, χωρίς αυτό να σημαίνει πως αυτήν ήταν οργανωμένη σε σταθερή δομή. Από την άλλη, υπήρχαν υποστηρικτές ενός πολιτικού προσώπου. Η μαζική συγκέντρωση στην Εκκλησία αποτελούσε τροχοπέδη για κάθε πιθανότητα σχηματισμού κομματικής γραμμής ή πειθαρχίας, κάθε μηχανισμού που να δίνει γραμμή στην ψηφοφορία και στην

ελεύθερης εκλογής η «ἐξ Ἀρείου Πάγου Βουλή» έχασε τον ολιγαρχικό χαρακτήρα της επί Δράκοντος.

Επί Περικλέους περιορίστηκαν όχι μόνο τα διοικητικά αλλά και τα δικαστικά δικαιώματα του Αρείου Πάγου. Έτσι εκδίκασε μόνο δίκες για τραύματα και φόνους εκ προμελέτης, «θανατηφόρο φαρμακεία» και εμπρησμό, ενώ από τις διοικητικές υποθέσεις διατήρησε μόνο την εποπτεία των ιερών και την «πρόνοια περί τῆς ἀκριβοῦς ἐκτελέσεως τῆς λατρείας». Εξακολούθησε αμετάβλητος ο παλιός τρόπος συγκροτήσεως του Αρείου Πάγου, δηλαδή τα μέλη του προέρχονταν από τους χρηματίσαντες «εννέα άρχοντες», οι οποίοι, αφού υφίσταντο κάποια δοκιμασία, κατατάσσονταν ως ισόβια μέλη στην «ἐξ Ἀρείου Πάγου» Βουλή. Επίσης, ο Άρειος Πάγος διατήρησε όλη τη παλαιά εθιμοτυπία και επιδεικτικότητα του μέχρι τα χρόνια του Δημοσθένη.

¹⁴ Κάθε πολίτης ο οποίος αναλάμβανε οποιοδήποτε αξίωμα όφειλε στο τέλος της (πάντα ετήσιας) θητείας του να λογοδοτήσει πρώτα μπροστά σε ένα ειδικό σώμα και κατόπιν μπροστά σε λαϊκό δικαστήριο. Σε περίπτωση που κρινόταν ένοχος κακοδιαχείρισης ή λανθασμένων αποφάσεων καταδικαζόταν σε πρόστιμο.

¹⁵ Βλ. Μ. Η. Hansen, *The Athenian Democracy in the age of Demosthenes*, 289.

τελική απόφαση. Σε αυτά τα πλαίσια ήταν φυσιολογικό κάποια ενεργή πολιτική φυσιογνωμία να συνεργάζεται με άλλους πολιτικούς ηγέτες. Για παράδειγμα, οι στρατιωτικοί είχαν την ανάγκη υποστήριξης από τους ρήτορες για ευνόητους λόγους. Αυτού του είδους οι συμμαχίες άλλαζαν αρκετά εύκολα, γεγονός που καταδεικνύει τον προσωπικό χαρακτήρα της σύγκρουσης για την ηγεσία αλλά και την αδυναμία σταθεροποίησης μιας πειθαρχίας και οργάνωσης κομματικού τύπου.

Μπορεί να ειπωθεί ότι ευδοκίμοσαν, εκτός από τους παραπάνω πολίτες που ασχολούνταν με την πολιτική, και άλλοι που είχαν έναν κάποιο πιο δευτερεύοντα ρόλο στα πολιτειακά σώματα για διάφορους λόγους. Αυτό δεν σημαίνει ότι ήταν μόνο αυτοί οι 20-30 ρήτορες που μιλούσαν στην Εκκλησία, αλλά ήταν και αρκετοί πολίτες που είχαν πάρει το λόγο έστω και μία φορά και αυτός ο αριθμός των πολιτών πλησίαζε τους τριακόσιους. Αυτή θα μπορούσε να ονομαστεί η τρίτη ομάδα, οι περιστασιακά «προτείνοντες».

5. Η Συμμετοχή των Φτωχών στα Αξιώματα

Ένας φτωχός αναλάμβανε το αξίωμα του «βασιλέως»¹⁶. Ένας εύπορος πολίτης μπορούσε να στηρίξει οικονομικά έναν φτωχό πολίτη από αξιοσέβαστη οικογένεια για τη θέση του βασιλέως.

Ο πολίτης που είχε σοβαρές πολιτικές βλέψεις επεδίωκε να γίνει στρατηγός ή ρήτορας. Η ενεργός δράση όμως απαιτούσε πόρους κληρονομικούς ή επίκτητους. Γι' αυτό και οι κοινωνικές ανισότητες επιβράδυναν την πολιτική ανέλιξη των φτωχών.

Η κυρίαρχη ιδεολογία που ήθελε τον ερασιτέχνη ομιλητή ηθικό πρόσωπο, επέτρεπε στον οποιοδήποτε πολίτη να παρεμβαίνει με επιτυχία, επειδή είχε τη δυνατότητα να το πράττει άμεσα χωρίς προϋποθέσεις. Γενικότερα, υπήρχε μια καχυποψία απέναντι στον επιδειξία ομιλητή. Οι έμπειροι ρήτορες μπορούσαν να εκμεταλλευθούν αυτή την ηθική αντίληψη, ώστε να καταδείξουν έναν αντίπαλό τους αναπόδεικτα ως άνθρωπο που θέλει να παραπλανήσει το λαό κατηγορώντας τον ως επαγγελματία σαηνευτή.

Το εντελώς αντίθετο συνέβαινε στη διεκδίκηση θέσεων που είχαν να κάνουν με υψηλά αξιώματα, όπως για παράδειγμα η «στρατηγία». Αν ήταν γεγονός ότι οι θέσεις διεκδικούνταν από Αθηναίους που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν μέλη μιας κοινωνικής ελίτ, ήταν εξίσου γεγονός πως ο λαός δεν λειτουργούσε άβουλα ως άθυρμα αυτών των κυρίαρχων πολιτικών ελίτ. Κοινή πεποίθηση όλων των Αθηναίων ήταν ότι όλοι οι πολίτες κατείχαν ένα *minimum* κοινής ηθικής αντίληψης, μία κοινή αίσθηση για τη δικαιοσύνη και για το λόγο. Έτσι, ήταν θεσμοθετημένο και αποδεκτό, ο βουλόμενος να καταθέτει αίτηση, όπως και ήταν κυρίαρχο δεδομένο πως καμία πολιτική ελίτ δεν μπορούσε να περάσει πρόταση, δίχως τη λαϊκή συμφωνία και στήριξη.

¹⁶ «Βασιλεύς άρχων»: ένας από τους εννέα «άρχοντες». Είχε την ευθύνη για τις εορταστικές εκδηλώσεις καθώς και την Προεδρία του Αρείου Πάγου σε υποθέσεις ανθρωποκτονίας.

Αυτή η αίσθηση του ανήκειν σε ένα κοινό πλαίσιο σκέψης και πράξης είναι πολύ πιθανό να εμπόδιζε την εκμετάλλευση των πλουσίων από τους φτωχούς. Οι φτωχοί αποδέχονταν την ανισότητα του πλούτου με τη σιωπηλή προϋπόθεση οι πλούσιοι να μην φέρονται στο λαό με οίηση ή αρπάζοντας την έστω και μικρή περιουσία τους.

6. Πολυκομματισμός;

Γενικά επρόκειτο για μια κοινωνία που βασιζόταν στις διαπροσωπικές σχέσεις που στηριζόταν στον προφορικό λόγο. Οι πολίτες της Αθήνας συμμετείχαν σε ομάδες επίσημες και ανεπίσημες, όπως στην οικογένεια, οίκο, γειτονιά, χωριό, λέσχες συμποσίων ανώτατης τάξης, ιδιωτικές λατρευτικές οργανώσεις, επαγγελματικές οργανώσεις όπως οι αγρότες στις μέρες της σοδειάς ή οι βιοτέχνες που συγκεντρώνονταν σε ορισμένους δρόμους της πόλης. Δεν υπήρχε απομόνωση των πολιτών και αυτές οι συναντήσεις που ήταν χαρακτηριστικό της καθημερινής αθηναϊκής ζωής, λειτουργούσε διαπαιδαγωγικά για όλους τους αθηναίους πολίτες.

Οι εταίροι λοιπόν ήταν οι σύντροφοι με κριτήριο την ίδια ηλικία και την κοινωνική θέση είχαν τη συνήθεια να δειπνούν τακτικά. Θεωρείται πως αυτές οι ομάδες σε κρίσιμες πολιτικές περιόδους αναδείκνυαν τις πολιτικές τους δυνατότητες και ίσως διαδραμάτιζαν και ένα σκοτεινό ή ανοιχτά δημόσιο ρόλο ανάλογα με τις περιστάσεις. Οι εταιρείες αυτές ως πολιτικές αυτές λέσχες μετατρέπονταν και σε επαναστατικά όργανα όπου και πραγματώνονταν συνομοσίες ολιγαρχικών. Κατά τον 4ο αιώνα συσχετιζόνταν με άνδρες πλούσιους και ισχυρούς ώστε να υπάρχει μια προκατάληψη εναντίον τους. Αξίζει να σημειωθεί πως οι σχέσεις οι πολιτικές δεν διαμεσολαβούνταν από τις εταιρείες όπως περιγράψαμε παραπάνω. Οι πραγματικές φιλίες απότοκες της καθημερινής ζωής δημιουργούσαν και τους πολιτικούς δεσμούς. Φίλοι ή συνεργάτες μπορούσαν να εκκινήσουν δικαστική δίωξη ενός άλλου πολιτικού αντιπάλου, χωρίς αυτό να υπονοεί σαφή οργάνωση. Η βάση των πολιτικών κυκλωμάτων στην Αθήνα ήταν οικογενειακοί ή προσωπικοί. Για τον Αριστοτέλη η αφθονία των φίλων ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την πολιτική δύναμη. Τα συμφέροντα που τους ένωναν δεν ήταν αποκλειστικά ταξικά ή φατριαστικά, και οι Αθηναίοι δεν λάμβαναν αποφάσεις αποκλειστικά με οικονομικά κριτήρια.

Παρόλα αυτά, υπάρχουν περιπτώσεις εκδίκησης ή οργής πάντα όμως μέσα σε πολιτικά πλαίσια. Συγκρούσεις, αντιζηλίες φιλτράρονταν από το πολιτικό παρά από κάποια αποπλαισιωμένη ασπλαχνία του Δήμου. Κατά συνάφεια, ο οστρακισμός δεν ήταν τόσο φθόνος για τους ηγέτες αλλά επιθυμία μη διατάραξης της πολιτικής ισορροπίας και αποφυγής μιας εξουσιαστικής ιεραρχίας.

Αντίθετα, ο φθόνος φαίνεται να υπήρχε περισσότερο ανάμεσα στους ηγέτες από την άποψη ότι ως προς τη διατήρηση ή την απόρριψη της εξουσίας και της

προσωπικής φιλοδοξίας ήταν πρόθυμοι να χρησιμοποιήσουν διάφορα μέσα και ακραίες ποινές στους αντιπάλους. Ο ανταγωνισμός τους ήταν πολύ έντονος¹⁷.

Τον 5ο και 4ο αιώνα, ο Δήμος ήταν πολύ αυστηρός απέναντι σε αποτυχημένους αξιωματούχους ή ηγέτες. Δεν αποκλείονται βέβαια αυθόρμητες κινήσεις ή απόπειρες επηρεασμού από πολιτικούς αντίζηλους. Θετικότερη συνέπεια της συγκρουσιακής διαδικασίας είναι πως η σύνολη αντιπαλότητα αναδείκνυε αγαθούς άνδρες που ανταγωνίζονταν πολιτικά για τις ανταμοιβές που παρείχε ο Δήμος.

7. Κράτος Δικαίου. Μέτρα κατά της διαφθοράς στα δικαστήρια

Η «κλήρωση» ήταν μέτρο εγκατάστασης μιας επιτροπής σε συγκεκριμένο δικαστήριο, όπως και η χρήση δελτίου ενόρκου που έφερε το όνομα του δικαστή. Μετά το 370 δεν τοποθετούνταν οι επιτροπές αλλά οι επί μέρους δικαστές σε συγκεκριμένο δικαστήριο. Ο μεγάλος αριθμός δικαστών ήταν ένα άλλο μέτρο.

Η Ηλιαία αποτελούσε τμήμα του Δήμου ή ότι ήταν σχεδόν ταυτόσημη με το Δήμο. Συχνά οι ρήτορες ταύτιζαν τους ενόρκους με το λαό και δικαστές με Εκκλησία. Οι δύο θεσμοί φαίνονται να αλληλοκαλύπτονται. Για παράδειγμα η εισαγγελία μπορούσε να εκδικαστεί από την Εκκλησία ή τα Δικαστήρια. Ή ότι τα δικαστήρια εκδίκαζαν υποθέσεις πολιτικού χαρακτήρα. Η πολιτική δύναμη της Ηλιαίας στηριζόταν στην επιβολή ποινής όπως πρόστιμο, εξορία, ποινή θανάτου. Επίσης, δεν υπήρχε δυνατότητα έφεσης κατά των αποφάσεων της Ηλιαίας. Γενικά, το σύστημα βασιζόταν στην προθυμία των ατόμων και την ευθύνη τους.

8. Κοινωνικό Κράτος

Στην αρχαία Αθήνα ήταν αποδεκτή η ατομική αύξηση του πλούτου και η κατά συνέπεια κοινωνική-οικονομική διάκριση. Επίδικο λοιπόν αντικείμενο καθίσταται τι αποζητούσε ο λαός που δεν είχε υψηλή οικονομική ευχέρεια ή κάποια κοινωνική θέση και τι πολιτική ακολουθούσε το κράτος προς τους φτωχούς;

Σε λόγο του Λυσία συναντούμε τη φράση «κανείς δεν είναι από τη φύση του ολιγαρχικός ή δημοκρατικός, αλλά είναι πρόθυμος να υποστηρίξει όποιο πολίτευμα τον συμφέρει». Η αθηναϊκή πολιτειακή οργάνωση ήταν αυτή που έδινε τη δυνατότητα στους πολίτες να υπεραμύνονται τον εαυτό τους και τα νόμιμα δικαιώματά τους. Αν αναλογιστούμε και τον όρκο των δικαστών «δε θα επιτρέψω την κατάργηση των ιδιωτικών χρεών ή τον αναδασμό της γης ή οικιών που ανήκουν σε Αθηναίους πολίτες»¹⁸ σε συνδυασμό με το ότι και οι Αθηναίοι φτωχοί δεν αποδέχονταν τον αναδασμό της γης και κατάργηση χρεών, κάτι που αποδεικνύεται από την αποδοχή και επιθυμία μεταρρυθμίσεων, φαίνεται ότι οι

¹⁷ Βλ. R. K. Sinclair, *Δημοκρατία και Συμμετοχή στην Αρχαία Αθήνα* (μτφρ. Ελένη Ταμβάκη), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1997, 200.

¹⁸ M. Finley, *Η Πολιτική στον Αρχαίο Κόσμο* (επιμ. Άννα Μίσιου & μτφρ. Σοφία Βουτσάκη), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο-Αθήνα, 124.

κατώτερες τάξεις συμβιβάζονταν με την κατάργηση της δουλείας λόγω χρεών, με χρεωστώσια, ανώτατα όρια στα επιτόκια. Η αποτροπή μια στάσεως εξασφαλιζόταν με μεταρρυθμίσεις και τον αποικισμό. Η εξασφάλιση γης σε παλαίμαχους στρατιώτες και η εγκατάσταση σε νέα εδάφη ικανοποιούσε τη λαϊκή επιθυμία για υλικά οφέλη και εξάλειψη του κινδύνου του υποσιτισμού¹⁹.

Παράλληλα, τα υλικά λάφυρα από τους πολέμους ενίσχυαν ιδεολογικά και υλικά και τους φτωχούς. Για αυτόν τον λόγο καμία οικονομική τάξη σε γενικές γραμμές δεν ήταν αντίθετη στον πόλεμο²⁰. Κατά δεύτερον, οι φόροι επιβάρυναν τους εύπορους πολίτες²¹. Σε περιόδους κρίσης ορίζονταν έκτακτες εισφορές, που όμως ουσιαστικά οι φτωχοί πολίτες δεν επιβαρύνονταν με φόρους. Κυρίως για τους φτωχούς αγρότες κάποιοι φόροι δεν αποτελούσαν σημαντικό βάρος. Άλλα μέτρα που λαμβάνονταν στην Αθήνα υπέρ των φτωχών ήταν η μαζική τους πρόσληψη στο ναυτικό με χαμηλή ημερήσια αμοιβή που αφορούσε όλο το φάσμα των αξιωμάτων, όπως και τη συμμετοχή στην Εκκλησία του Δήμου. Επειδή όλοι οι πολίτες και οι φτωχοί χωρίς εξαίρεση ήταν βασικό κομμάτι των πολιτειακών σωμάτων και στη λήψη αποφάσεων αλλά και διότι πάντα ελλόχευε ο κίνδυνος υποσιτισμού λόγω σοβαρής ανεπάρκειας τροφής αποφασίστηκε να δίνεται ημερήσια αμοιβή στους πολίτες. Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλιζόταν η στοιχειώδης διατροφή, μειωνόταν η πιθανότητα διαφθοράς στηρίζοντας το σύστημα βοηθώντας τους φτωχότερους στο να εξασφαλίζουν καθημερινά τα προς το ζην. Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η σωστή διαχείριση του πλούτου ενίσχυε τη σταθερότητα του πολιτειακού συστήματος.

Η φιλανθρωπία συσχετιζόταν πάντα με την προώθηση κάποιου ατομικού συμφέροντος. Η τάξη του θεσμού της λειτουργίας δικαίωνε την ανάληψη της εξουσίας από άτομα που αποκτούσαν τη λαϊκή υποστήριξη λόγω αυτής της λειτουργικής φιλανθρωπίας, γεγονός που ενίσχυε και τον ατομικό ανταγωνισμό προς απόκτηση επιρροής. Ήταν δηλ. κάτι σαν πατρωνία χωρίς τη σχέση πάτρωνα-πελάτη, αλλά ως υπηρεσία προς το κοινωνικό σύνολο με παράλληλη εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερόντων.

¹⁹ Βλ. ό.π., 36, 38, 122.

²⁰ Βλ. ό.π., 129.

²¹ Βλ. ό.π., 36.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου, Β. Ευάγγελος (2007), *Ισοκράτης «Ευαγόρας»*, Αθήνα: University Studio Press.
- Balot, K. Ryan (2001), *Greed and Injustice in Classical Athens*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Biscardi, Arnaldo (1998), *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο* (μτφρ. Παναγιώτης Δ. Δημάκης), Αθήνα: Παπαδήμας.
- Brown, Eric (2009), *The Emergence of Natural Law and the Cosmopolis*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Demetriou, Kyriakos N. (1999), *Grote on Plato and Athenian Democracy: A Study in Classical Reception*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Dunn, John (1997), *Δημοκρατία το Ταξίδι που δεν Τελείωσε* (μτφρ. Παναγιώτης Χιωτέλης & Αριστέα Χαρίση, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- De Romilly, Jacqueline & Amedeo, Fabrice (2009), *Πόσο επίκαιρη είναι η Αθηναϊκή Δημοκρατία σήμερα;* (μτφρ. Ελένη Οικονόμου), Αθήνα: Ερμής.
- De Romilly, Jacqueline (1998), *Προβλήματα της Αρχαίας Ελληνικής Δημοκρατίας* (μτφρ. Νίκος Αγκαβανάκης), Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Hansen, Mogens Herman (1999), *The Athenian Democracy in the age of Demosthenes*, Norman: University of Oklahoma Press.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος (1999), *Η Αρχαία Ελληνική Δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Αθήνα: Ύψιλον.
- (2007-2011), *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμοι Α, Β, Γ, Αθήνα: Κριτική.
- Loraux, Nicole (2007), *Η Τραγωδία της Αθήνας* (μτφρ. Κατερίνα Αλεξοπούλου), Αθήνα: Πατάκη.
- Μικρογιαννάκης, Εμμανουήλ (2010), *Παθολογία πολιτευμάτων στην αρχαιότητα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- MacDowel, Douglas (2009), *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων* (μτφρ. Γιώργος Μαθιουδάκης), Αθήνα: Παπαδήμας.
- Nehamas, Alexander (1998), *The Art of living: Socratic Reflections from Plato to Foucault*, Berkeley: University California Press.
- Ober, Josiah (2005), *Law and Political Theory*. In M. Gagarin & D. Cohen (Eds), *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 394-411.
- Ostwald, Martin (1969), *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy*, Oxford: Oxford University Press.
- Raaflaub, Kurt (1996), "Equalities and inequalities in Athenian Democracy". In J. Ober & C. Hedrick (eds), *Demokratia: a Conversation on Democracies, Ancient and Modern*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 139-174.
- Farrar, Cynthia (1988), *The origins of Democratic Thinking*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Finle, Moses (1996), *Η Πολιτική στον Αρχαίο Κόσμο* (επιμ. Άννα Μίσιου & μτφρ. Σοφία Βουτσάκη), Ηράκλειο-Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Fisher, Nick (1992), *Hybris: A Study in the Values of Honour and Shame in Ancient Greece*, Warminster, England: Aris & Phillips.
- Foucault, Michel (1983), *Discourse on Truth: A Study on Parrhesia*. In <https://foucault.info/parrhesia/>.
- Φρίμαν, Τσαρλς (2004), *Το ελληνικό Επίτευγμα* (μτφρ. Μαίρη Περαντάκου-Κουκ), Αθήνα: Κέδρος.
- Saxonhouse, Arlene W. (2005), *Free Speech and Democracy in Ancient Athens*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sinclair, Robert K. (1997), *Δημοκρατία και Συμμετοχή στην Αρχαία Αθήνα* (μτφρ. Ελένη Ταμβάκη), Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Todd, Stephen C. (2005), *Αθήνα και Σπάρτη* (μτφρ. Χρίστος Π. Φαράκλας), Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Vidal, Naquet Pierre (1999), *Πέρα από την Αρχαία Ελληνική Δημοκρατία* (μτφρ. Μιχαήλ Θέμης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Woodruff, Paul (2005), *First Democracy: The Challenge of an Ancient Idea*, New York: Oxford University Press.
- Wolff, Francis (1995), *Ο Αριστοτέλης και η Πολιτική* (μτφρ. Κώστας Ν. Πετρόπουλος), Αθήνα: Καρδαμίτσα.